

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ**Պատմական գիտությունների թեկնածու****ՆՈՐ ԷԶԵՐ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ
ԱԹՈՌԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ**

Նորավանքի եպիսկոպոսական Աթոռի պատմությունն ընդգրկում է իրադարձություններով և մշակութային իրագործումներով հարուստ ու հետաքրքրական մի ժամանակահատված: Նորավանքի Աթոռի հաստատմանը, գործունեությանն ու միտրոպոլիտական շրջանին հանգամանորեն անդրադարձել է Աբրահամ եպիսկոպոս Մկրտչյանը («Էջեր Սյունյաց Աթոռի պատմությունից», Ս. Էջմիածին, 1995): Հայոց միջնադարյան եպիսկոպոսական Աթոռների մեջ Նորավանքի եպիսկոպոսարանն ունեցել է մի յուրահատկություն, այն է՝ քուն աթոռանիստ վայրից բացի ևս երկու վանքերի՝ Արատեսի և Վերին Նորավանքի ներգրավումը եպիսկոպոսարանի միապետական համակարգի մեջ: Նորավանքի գլխավորությամբ ձևավորված եպիսկոպոսարանի «եռավանք» համակարգը առանձին քննության չի արժանացել, ուստի փորձենք առկա նյութերի ու սկզբնաղբյուրների օգնությամբ ներկայացնել այն:

**ԱՐԱՏԵՍԸ՝ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՐԱՆԻ
ԱՄԱՌԱՅԻՆ ՆՍՏԱՎԱՅՐ**

Ինչպես հայտնի է, Նորավանքն առավելագույն ծաղկման հասավ հենց Ստեփանոս Օրբելյանի շրջանում, երբ նա 1287 թ. Կիլիկիայից Հայաստան վերադարձավ միտրոպոլիտական աստիճան ստացած և իր իշխանության տակ առավ Տաթևի ու Նորավանքի Աթոռները: Ինքը՝ Օրբելյանը, բնակվում էր Նորավանքում և հենց այստեղ էլ՝ 1297 թվականին ավարտել է իր «Պատմությունը»: Ստեփանոս Օրբելյանի նախաձեռնությամբ էր, որ Նորավանքի եպիսկոպոսարանին կցվեց Եղեգիսից հյուսիս-արևելք գտնվող բարձրադիր Արատեսի վանքը՝ որպես եպիսկոպոսների ամառային նստոց: Այս մասին Օրբելյանը պարզորոշ գրել է իր Սյունյաց նահանգի պատմության մեջ: Նա մասնավորապես ասում է. «Քանի որ Նորավանքի տեղը տոթ էր, և եպիսկոպոսներն ու սպասավորները ամառ ժամանակ չէին կարողա-

նում այնտեղ ապրել, որոշեցինք (օգտագործել) Արատեսի վանքը, որը եղեցիսից վերև է: Վանքն իր քոլոր շինություններով և հոգեբաժին տրված կալվածքներով, գյուղն իր շրջակա քոլոր սահմաններով հանձնեցինք Սուրբ Նորավանքին, որ սրա միաբաններն այն սերնդն սերունդ տնօրինեն, վայելեն, բայց տեղը շեն և եկեղեցին լուսավոր պահելու համար ամենայն ջանադրությամբ պիտի հոգ տանեն, ինչպես մեր տան նկատմամբ է տարվում...»: Այնուհետև Քարկոփի նվիրատվության մասին նշելով ավելացնում է. «և այսուհետև մինչև հավիտյան նրանք պիտի լինեն Նորավանքի սուրբ եկեղեցու սեփականությունը: Այստեղի պաշտոնյաներն էլ ժառանգորդ դառնալով այդ վանքերը շեն և եկեղեցիները՝ լուսավոր պահելը չպիտի ամոսեսեն, այլ ամենայն ջանադրությամբ դրանց նկատմամբ հոգ պիտի տանեն, ինչպես սեփական տան նկատմամբ» (*Ստեփանոս Օրբելյան, Այուրիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 383*):

Արատեսը Օրբելյանն իր պատմության մեջ հիշատակում է ևս երկու անգամ, նախ վայոց ձորի, ապա և իր տիրապետության տակ գտնվող վանքերը թվարկելիս, մեկ անգամ էլ հիշատակում է վանքամերձ Արատեսը գյուղը (*Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 282, 375, 396*):

Արատեսի վանքի՝ Նորավանքի եպիսկոպոսարանի ամառային նստոց դարձնելու Օրբելյանի որոշման մասին արձանագրված է նաև Արատեսում: Այստեղ միտրոպոլիտն ունի երկու արձանագրություն: Առաջինի թվականը եղծված է, սակայն բովանդակությունը միանգամայն հստակ է: Օրբելյանը գրում է. «...ծանելալ, զի քաղում ժամանակաց ժառանգությոն էր լեալ այս եկեղեցիս Նորավանքից Սուրբ ուխտին, հաստատեցի և ես զԱրատես, որ մեր սեփական հայրենիք էր՝ իր ամեն սահմանաք, գեղով և հայրենիք հաստատ՝ ժառանգությոն և հայրենիք սուրբ և գերափառ դամբարանին մեր Նորավանքի» (*Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 125*):

Երկրորդ արձանագրությունը նվիրատվական է՝ գրված 1301 թվականին: Այստեղ Օրբելյանը սահմանում է իր «սեփական վիճակ» հանդիսացող Գեղարքունյաց մի քանի գյուղերի պատկանելությունը Արատեսին, միաժամանակ, իր որոշումը խախտողներին սպառնալով, ավելացնում է. «Այլ վասն այս սահմանեցաք, որ տեղս մեր նստազառ է» (*Դիվան հայ վիմագրության, էջ 126*):

Այսպիսով Ստեփանոս Օրբելյանի թողած թե՛ մատենագրական, թե՛ վիմագիր վկայությունները հաստատում են, որ հենց նրա տնօրնությամբ Արատեսը դարձել է Նորավանքի եպիսկոպոսարանի ամառային նստոց՝ «նստազառ», ինչպես ինքն է գրում արձանագրության մեջ: Այդ տեղի է ունեցել մինչև 1297 թվականը, որովհետև Օրբելյանն

այդ մասին ճշտվում է իր պատմության մեջ, որի շարադրանքն ավարտել է այդ թվականին:

Արատեսում գրված ԺԴ դարի երկու ձեռագիր է հայտնի: Մեկն ընդօրինակել է խաչատուր Երզնկացին 1303 թ., Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով, «...ընդ հովանեաւ սուրբ մեծաստանիս՝ մականուն կոչեցեալ Արատես», իսկ մյուսը՝ Պողոս վարդապետը՝ 1310 թ.՝ «ի վանս, որ յորշորջի յԱրատես» (ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 17, 66):

ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԸ՝ ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐ

Երկրորդ վանքը, որ անմիջականորեն առնչվել է Նորավանքի եպիսկոպոսարանին, Վերին Նորավանքն է: Այս վանքի տեղորոշումը դեռևս հստակ չէ: Թեև կատարվել են ենթադրություններ, սակայն այն մույնացվել է Շատիկի վանքի կամ Արատեսի հետ: Հիշյալ վերագրումները մեզ անհամոզիչ են թվում, որովհետև թվարկված վանքերը սկզբնաղբյուրներում ամենուրեք հիշվում են որպես առանձին միավորներ, և դրանք մույնացնելու որևէ ծանրակշիռ հիմք չկա: Նախ փորձենք պարզել Նորավանք-Վերին Նորավանք առնչությունները:

Քանի որ Վերին Նորավանքի տեղն անորոշ է, և ցավոք գրկված ենք նրա վիժագրական նյութից, ստիպված ենք ապավինել հիմնականում մատենագրական և մասնավորապես ձեռագրերի հիշատակարանների տեղեկություններին:

Ինչպես կարելի է ենթադրել Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունից, սկզբնապես այս վանքն էլ եպիսկոպոսանիստ Նորավանքի մասն հենց Նորավանք է կոչվել: Պատմիչը, թվարկելով Վայոց ձորի վանքերը, գրում է. «...Նորավանքը, որը հետո դարձավ եպիսկոպոսարան, մյուս Նորավանքը, Ցաղաց քարը...» (Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 282): Իմիջիայլոց գավառի վանքերի թվարկման վերջնամասում Օրբելյանը հիշատակում է նաև Արատեսի վանքը, որը փաստորեն բացառում է Վերին Նորավանքի ու Արատեսի մույնացումը (ավելացնենք, որ Արատեսի բազմաթիվ վիժագրերում և այստեղ գրված հիշատակարաններում վանքը այլ անունով չի կոչվում, այստեղ չեն հիշատակվում նաև Վերին Նորավանքի ճշանավոր վարդապետները):

Այսպիսով Օրբելյանի ժամանակ Վերին Նորավանքն ավելի շատ հենց Նորավանք անունով էր հայտնի, դրա համար էլ նա այդպես է ճշել վանքի անունը: Բայց հենց Օրբելյանի օրոք եպիսկոպոսանիստ վայրի հռչակն այնքան մեծացավ, որ հավանաբար հենց դրա պատճառով անհրաժեշտություն առաջացավ «մյուս» Նորավանքի անվանը լրացուցիչ որոշիչ ավելացնել: «Վերին» գուտ աշխարհագրական մակ-

դիրն էլ դարձավ այդ որոշիչը: Վերին Նորավանքը հավանորեն Նորավանքից ավելի քարձրադիր է:

«Վերին Նորավանք» տեղանունն առաջին անգամ հիշվում է 1302 թվականին մի ուշագրավ հիշատակարանում, ուր ասվում է այն մասին, թե Սյունյաց միտրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելը եկել է Վերին Նորավանք, «առ վարդապետն Դաւիթ եւ Արքայ», որոնք «ի սատար սուրբ ուխտի» խնդրել են ժողովուրդ: Միտրոպոլիտը գրում է, որ տվել է չորս գյուղ՝ Անկեղի, Եղիան, Եղիկանց ձոր և Վաղցան «ի սեպհական ժողովուրդ եւ թեմ, որ զամենայն հաս եւ գիրաւունք սոքա սոցա տացին» (ԺԴ, 8): Հրամանագրի բնույթ ունեցող այս գրությունն ավարտվում է նույն ռեով՝ «Գրեցաւ ի Թուականիս Հայոց ՉԾԱ (1302) առաջի Սուրբ Սիոնիս եւ վարթայպետիս Դաւթի: Հաստատ է գիրս կաման Աստուծոյ» (ԺԴ, 8):

Ո՞վ է Վերին Նորավանքի Դավիթ վարդապետը, ում խնդրանքին սիրահոծար ընդառաջելով, Սյունյաց միտրոպոլիտը վանքին չորս գյուղ է հատկացնում՝ որպես «սեպհական ժողովուրդ եւ թեմ»: Այս հարցին պատասխանելուց առաջ պիտի մի փոքր անդրադարձ կատարենք հիշյալ ժամանակաշրջանում Վայոց ձորում տիրող վարչա-քաղաքական և ուսումնա-կրթական իրավիճակին: Խոսքը երկու իշխանական տների՝ Խաղբակյանների (Պողոսյաններ) ու նրանց տիրույթում հաստատված Գլաձորի համալսարանի և Օրբելյանների ու նրանց անմիջական հովանավորության տակ գտնվող Վերին Նորավանքի վարդապետարանի մասին է:

Զնայած Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության, ինչպես նաև Գլաձորում, Վերին Նորավանքում և Վայոց ձորի այլ վանքերում հիշյալ շրջանում գրված քազմաթիվ հիշատակարանների առկայությամբ, այս երկու իշխանատների ու կրթարանների փոխհարաբերությունների հարցն այնքան էլ պարզորոշ չի ուղվագծվում և մնում են մի շարք անորոշ հանգամանքներ:

Վարչա-քաղաքական կացության առնչությամբ պետք է ասել, որ, Զաքարյանների կողմից Սյունիքի ազատագրումից ի վեր, Խաղբակյանների ու Օրբելյանների միջև առկա էր մրցակցությունը: Խաղբակյաններն անգամ փորձում են առանձին եպիսկոպոսական Աթոռ հիմնել: Պողոս Խաղբակյան իշխանը Հովհաննես անունով հոգևորականին ուղարկում է Կոստանդին Բարձրբերդցու մոտ, որն այնտեղ եպիսկոպոս է ձեռնադրվում, հաստատվում Երմջակում և աշխատում առանձին թեմ ստեղծել: Սակայն Տարսալիճ Օրբելյանի կարգադրությամբ Նորավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսն ու Տաթևից Հովհաննես եպիսկոպոսը մեկնում են Կիլիկիա և, 1267 թ. Հակոբ Ա Կլայեցի Կաթողիկոսից կարգադրություն ստանալով, վերադառնում ու լուծարում են ինքնակոչ Աթոռը:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակամիջոցում Սյունյաց երկրամասի ընդհանուր տները Օրբելյաններն էին, մրանց տոհմն էր տնօրինում մահ միտրոպոլիտական Աթոռը, իսկ խաղբակյաններն իշխում էին Վայոց ձորի մի մասում, տարածքներ ունեին մահ այլ գավառներում, մասնավորապես՝ Կոտայքում։ Երկու իշխանատների նստավայրերը գտնվում էին Վայոց ձորում, շատ մոտ. Օրբելյանների՝ Եղեգիսում, խաղբակյանների՝ Արկղունքում։ Հայոց վարդապետարանի ուսուցչապետ Ներսես Մշեցի՞ն երբ ապահով կացարան էր փնտրում իր դպրոցի համար, դիմում է խաղբակյաններին և, մրանց հավանությունն ստանալով, 1282 թ. Քաջբերունդից փոխադրվում է Վայոց ձորի Աղբերց վանք։ Այն շուտով ստանում է երկրորդ անուն՝ Գլաձոր, որով և հայտնի է առավելաբար։ Քանի որ Ներսես Մշեցու (մահացել է 1284 թ.) գլխավորած դպրոցն էր Հայոց վարդապետարանը՝ քարձրագույն հոգևոր դպրոցը, հենց այստեղ են ուսանում մահ Օրբելյան տան հոգևորական իշխանագույնները, որոնցից առաջինը հենց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանն էր։ Նա քահանա էր ձեռնադրվել Նորավանքում 1280 թ. իսկ 1282-ից աշակերտում է Ներսես Մշեցուն՝ «ի կրթարանի աստուածեղէն տառից»։ Օրբելյանն իր պատմության մեջ Գլաձորին միայն այս երեք բառն է հատկացրել, այն դեպքում երբ համալսարանի շրջանավարտներն այն սովորաբար հորջորջում են «երկրորդ Աթենք» և փառաբանում այլ մեծարական խոսքերով։

Այսպիսով ԺԳ դարի վերջին խաղբակյաններն էին հովանավորում Գլաձորը, և Օրբելյանները պիտի ունենային մի հակակշիռ, որն էլ, մեր կարծիքով, դարձավ Վերին Նորավանքն իր դպրոցով ու գրչատնով։ Սակայն չպետք է կարծել, թե այս մրցակցությունն ընթանում էր բացահայտ պայքարի ձևերով։ Ընդհակառակը, Գլաձորն ու Վերին Նորավանքը գործակցել են, սաներից ոմանք սովորել են ե՛ւ Գլաձորում, ե՛ւ Վերին Նորավանքում։

Որոշ ժամանակ անց Օրբելյաններն ստանձնեցին մահ Գլաձորի հովանավորությունը։ Իսկ Եսայի Նչեցու մահից հետո, 1337 թ., նոր ռաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցին համալսարանը տեղափոխում է Հերմոնի վանք. որը Օրբելյանների տիրություն էր։ Սակայն թե՛ դրանից առաջ, թե՛ հետո Վերին Նորավանքը մնաց որպես Սյունյաց եպիսկոպոսարանի և Օրբելյանների հովանավորությունը վայելող կենտրոն։ Այն փաստորեն հանդիսացել է Նորավանքի եպիսկոպոսարանի կրթա-մշակութային կենտրոնն իր դպրոցով ու գրչատնով։

ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ՝ ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Այժմ վերադառնա՞նք Դավիթ վարդապետին, որն, ինչպես տեսանք, 1302 թ. դիմում է Սյունյաց միտրոպոլիտ Հովհաննես

Օրբելուն և վերին Նորավանքի համար, որպես «սեպհական ժողովուրդ եւ թեմ», չորս գյուղ ստանում: Հավանորեն հենց մա է 1295 թ. Գրիգոր Անավարզեցուն ուղղված Ստեփանոս Օրբելյանի կազմած մամակի տակ ստորագրող նշանավոր վարդապետը: Գլաձորի ռաբունապետ Եսայի Նչեցին և Դավիթ վարդապետը ստորագրել են հաջորդաբար՝ հետևյալ ձևակերպումներով.

«Ես՝ Եսայի, կրսեր բանասիրաց եւ յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ եւ միաբան եմ այսմ գրոյ...

Ես՝ Դավիթ, նուաստոգի քարոզ բանի եւ վարդապետ Հայաստանս եկեղեցւոյ, համախոհ եւ միաբան եմ այսմ ուղղադատան թղթոյս որ ունի ճշմարտիւ գտուրք հարցն աւանդութիւնն...» (Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն մահաճոհն Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 462):

Բնական է, որ Եսային ու Դավիթն այստեղ նույն դպրոցը չեն ներկայացնում, այլ առանձին հաստատություններ, ընդ որում Դավիթն ամփանվում է «վարդապետ Հայաստանի եկեղեցւոյ»:

1307 թ., Ասի ժողովից հետո, պունեցիները մի թուղթ էլ ուղարկել են Կոստանդին Կեսարացի Կաթողիկոսին, որի տակ ստորագրել են. «...եպիսկոպոսքս Սիւնեաց՝ Տէր Յովհաննէս եւ Տէր Ստեփանոս եւ վարդապետքս Դաւիթ եւ Եսայի այլ ամենայն վարդապետօքս եւ վանօրէօքս» (Հ. Տաշեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 180):

Ս. Արևշատյանը և Ա. Մաթևոսյանը Գլաձորին մվիրված գրքի «Համալսարանի սաները և նրանց դպրոցները» բաժնում գրում են. «ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԴՊՐՈՑ, Դավիթ ռաբունապետը Օրբելյանների եպիսկոպոսամիստ Նորավանքի առաջնորդն ու տեղի դպրոցի ռաբունապետն էր: Առաջին անգամ հիշվում է Անավարզեցու դեմ համախոսականի տակ ստորագրողների մեջ. «Ես՝ Դավիթ նուաստ ոգի քարոզ բանի եւ վարդապետ Հայաստանս եկեղեցւոյ...» ձևով: Որպես ռաբունապետ աշխատում էր նաև Գլաձորում, բայց Նորավանքի ռաբունիների կողմից հիշվում էր Նչեցուց առաջ, կամ ավելի պատվավոր ածական-կոչումներով. այսպես՝ «ի վարժապետութիւն մեծիս Եսայեայ եւ եռամեծին Դաւթայ» կամ «քաջ հոռետորաց Հայոց... Դաւթի եւ Եսայեայ»: Դավիթը, որպես Օրբելյանների հոգևոր կենտրոնի առաջնորդ, ու ռաբունապետ և Գլաձորի ռաբունապետ, «եռամեծ» կոչվելու իրավունք ուներ: Մահացել է 1329 թվականից առաջ և թաղվել Նորավանքում: Նրան փոխարինում է Գլաձորի սան Կյուրիոնը» (Ս. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան, Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Երևան, 1984, էջ 42): Այստեղ նշված Նորավանքը պետք է հասկանալ որպես վերին Նորավանք, որովհետև Դավիթն այստեղ է առաջնորդ եղել և մահից հետո այստեղ էլ թաղվել է, ինչպես վկայում են հիշատակարանները:

ժամանակագրական կարգով մերկայացնենք Վերին Նորավանքում գրված ձեռագրերի հիշատակարանները, ինչպես և Գլաձորի այն հիշատակարանները, որոնցում հիշվում է Դավիթը:

1312 թ. Բենեդ կրոնավորը Ավետարան է ընդօրինակել «ի գառառիս լեռնագեաց, ի վանս, որ Վերին Նորավանս կոչի, ընդ Ռովանեա Սուրբ Սիոմիս եւ Մարս Լուսոյ, առաջնորդութեան սուրբ ռաբունապետիս Դաւթի եւ եղբարորդոյ իւր Կարապետի» (ԺԴ, 90):

Նույն թվականին Դավիթն ստացել է Ներսես Լամբրոնացու Սաղմոսաց մեկնությունը՝ «Զստացող աստուածապատում երգարանիս գԴաւիթ ռաբունապետն յիշեսչիք» (ԺԴ, 85): Հիշատակարանում նշվում է Տարսայիճ Օրբելյանի դստեր՝ Ասփայի մահը:

1318 թ. Մատթե քահանայի գրած հիշատակարանը հատվածաբար է պահպանվել, բայց այնտեղ կարդացվում է տեղանունն ու ռաբունապետի անունը. «... ի տեղիս... Նորավանս, ընդ Ռովանեա...: Երջանիկ ռաբունապետ Դաւթի» (ԺԴ, 150):

Փաստորեն Դավիթը Վերին Նորավանքում հիշվում է 1302, 1312, 1318 թվականներին: Իսկ ինչպես է մա հիշատակվում Գլաձորում:

1309 թ. Տիրատուր Կիլիկեցին գրում է. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի դպրատունս, որ կոչի Գալիձոր, ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ եւ եռամեծին Դաւթայ...» (ԺԴ, 60): Հարկ է նշել, որ այդ թվականից առաջ և հետո Գլաձորում գրված տասնյակ հիշատակարաններում Դավթի անունը չի հիշվում, իսկ այստեղ միանգամից կոչվում է «եռամեծ», «մեծ» Եսայի ռաբունապետի կողքին:

1321 թ. Գլաձորում Կյուրիոն գրչի գրած հիշատակարանում մախ նշվում են Կիլիկիայում գահակալող թագավորն ու կաթողիկոսը, ապա Օրբելյան տնից սերող Սյունյաց զույգ եպիսկոպոսները, որից հետո Բուրթել Օրբելյանը և Ամիր Հասան Խաղբակյանը և վերջապես՝ «ի վարժապետութեան սուրբ եւ բազմերջանիկ Ռեւտորաց Հայոց՝ երկուց ամուլաց ճշմարիտ հաւատոյ մերոց՝ Դաւթի եւ Եսայեայ, ի Ռոչակատր եւ սուրբ մեծաստան համալսարանիս Գլաձորոյ, ընդ Ռովանեա Սուրբ Ստեփանոսի եւ աստուածընկալ վերասացեալ դպրապետացս» (ԺԴ, 166):

Նախորդ հիշատակարանի պես, այստեղ ևս զարմանալի է թվում Դավթի գերակա դիրքը, այն դեպքում, երբ մախորդ ու հետագա տարիներին Գլաձորում գրված տասնյակ հիշատակարաններում միայն անունն ընդհանրապես չի նշվում: Լ. Խաչերյանը Դավթի մասին գրում է, թե մա հանդիսացել է «համալսարանի ունկտոր Եսայի Նչեցուց հետո երկրորդ դեմքը» (Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը, Երևան, 1973, էջ 150): Բայց այդ որտե՞ղ է երկրորդ դեմքի անունն առաջին դեմքի անունից առաջ գրվում, կամ ինչո՞ւ ենք Դավթի անվան

Գլաձորում հանդիպում ընդամենը երկու անգամ՝ 1909 և 1921 թվականներին:

Մեր կարծիքով պատճառն այն է, որ Դավիթը մշտապես Գլաձորում չի եղել: Նա գլխավորել է Սյունյաց եպիսկոպոսարանի և Օրբելյանների հովանավորած Վերին Նորավանքի դպրոցը և ժամանակ առ ժամանակ այցելել Գլաձոր, ուր նրան ընդունել են մեծարանքով, ըստ պատշաճի, և վերը նշված երկու հիշատակարաններն էլ դրա վկայությունն են:

Հարկ է նշել, որ Գլաձորը վայելում էր նաև Օրբելյանների հովանավորությունը: Դրա վաղ վկայությունն է 1323 թվականին, հենց Եսայի Նչեցու ձեռքով, Ներսես Մշեցու հիշատակին ստացած Ավետարանում գրված հիշատակարանը, ուր, գովերգելով Օրբելյան Բուրթել իշխանին, նրա կնոջն ու որդիներին, ավելացնում է. «ի ձեռն որոց հոլով շինութիւն և խաղաղութիւն գործեցաւ մեզ եւ ամենայն եկեղեցաց Քրիստոսի... եւ մեք մեր աշակերտաւք բազում եւ անթիւ գութս բարեաց գտաք ի սոցանէ, որ զաւտարութիւնս մեր ժողովեցին, եւ ընկալան զմեզ ոչ իբրև զաւտար, այլ իբրեւ յինքեանց հարազատ ծնեալ մանկունս, գթով եւ սիրով զմեր ստաճակութիւնս ընկալան» (ԺԴ, 182-183): Նչեցին այնուհետև հիշատակում է Սյունյաց երկու եպիսկոպոսների՝ Հովհաննես Օրբելին և Ստեփանոս Տառնայիճին, ակնարկում, որ ուսանել են Գլաձորում և երախտագիտությամբ նշում նրանց կողմից ստացած աջակցությունը (ԺԴ, 183, տե՛ս նաև Մխիթար Երզնկացու 1314 թ. հիշատակարանը՝ ԺԴ, 104):

Այսպիսով, Դավիթը, լինելով Օրբելյանների դպրոցի ուսումնապետը, դասախոսելու կամ այլ առիթով Գլաձոր այցելելու ժամանակ առանձնակի պատվով է ընդունվել այստեղ, և հնարավոր է, որ նման այցելությունների միջոցին, թերևս հենց Եսայի Նչեցու ցուցումով, Գլաձորի գրչատանն ավարտված մատյանների հիշատակարաններում Դավթի անունը նշվել է հատուկ մեծարանքով:

Դավիթ վարդապետի մահվան ստույգ թվականը հայտնի չէ, բայց գերեզմանը Վերին Նորավանքում է եղել: Դավթին հաջորդել է Գլաձորի շրջանավարտ Կյուրիոնը: Նրա պատվերով 1329 թ. Ստեփանոս գրչի ձեռքով Վերին Նորավանքում ընդօրինակված Մեկնությունների գրքում պահպանված հիշատակարանում Կյուրիոնը կոչվում է նաև «սպասաւոր սուրբ գերեզմանի ուսումնապետին Դավթի»: Հիշատակարանի առավել տեղեկաշատ հատվածը հետևյալն է. «Հրամանաւ եւ արդեամբք սուրբ ուսումնապետին Կիրիոնի, առաջնորդի մեծ մեծաստանիս Վերին Նորավանք կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Մօրս Լուսոյ եւ Սրբոյ Սիոնի... արեւելեաց, ի գաւառիս որ կոչի Ձոր Վայոյ ի տերութեան տեղոյս եւ գաւառիս մեծահաւատ իշխանաց իշխանի պարոն Պուրթելի... եւ ի դիտապետութեան սուրբ եւ

արձիական գլխոյ տէր Ստեփանոսի, ի վարժապետութեան տանս արեւելեաց մեծարամաշնորհ հոետորի Եսաեայ, իոր եւ ուսուցչի վերասացեալ առնս Աստծոյ սուրբ ռաբունապետիս Կիրիոնի, սպասաւորի սուրբ գերեզմանի ռաբունապետին Դաւթի» (Ն. Պողարեան, Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 316):

ԶԵՌԱԳՐԵՐ ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻՑ

Կյուրիոնը 1339 թ. ձեռագիր է գրել «ի մեծաստանիս Վերին Նորավանս կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Մորս Լուսոյ եւ Սուրբ Սիոնիս» (ԺԴ, 257): 1341 թ. Վերին Նորավանքում Հովհաննու Ավետարանի մեկնությունն է ընդօրինակել Ղուկաս քահանան. «Ղուկաս սոսկ անուամբ քահանայ եւ աշակերտ բանի ի մեծաստանս Նորավանս կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Սիոնի, առ ունս սմին (Կիրիոն) երջանիկ ռաբունապետի» (Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, Ձեռագիրք Նախավկայի վանաց Դարաշամբի, թիվ 115):

Վերին Նորավանքի մասին հետաքրքրական տեղեկություն է պահպանվել 1360 թ. Երուսաղեմում գրված մի «Մաշտոցի» հիշատակարանում: Այստեղ պատմվում է այն մասին, որ Վերին Նորավանքում Կյուրիոն ռաբունապետի մոտ կրթված Սարգիս վարդապետը Սյունյաց Ստեփանոս Սուլթանշահ արքեպիսկոպոսի ընկերակցությամբ (Ստեփանոս Սուլթանշահի անվան ամենավաղ հիշատակությունն է) եկել է Կիլիկիա, այստեղ Մեսրոպ Ա. (1359-1372) Կաթողիկոսի ձեռամբ եպիսկոպոս ձեռնադրվել, ապա ուխտի մեկնել Երուսաղեմ, ուր և ստացել է այդ մատյանը: Մեզ առավել հետաքրքրողը Վերին Նորավանքի հիշատակման ձևն է. «...տէր Սարգիս, սնեալ եւ վարժեալ յարեւելս ի մայրն իմաստից եւ յերկրորդ յԱթէն ի Վայոյ ձորն, ի հռչակաւոր եւ յաստուածաբնակ վանսն ի Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս, յառաջնորդութեանն մեծին ռաբունոյն Կիրիոնին» (Ն. Պողարեան, Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Է, Երուսաղեմ, 1974, էջ 218): Ինչպես հայտնի է, «մայր իմաստից, երկրորդ Աթենք» է կոչվել Գլաձորը: Սարգիս ուսումնառության վանքերը հիշատակվում են հոգնակի թվով «վանսն», որից կարող ենք եզրակացնել, թե նա ուսանել է ե՛ւ Գլաձորում, ե՛ւ Վերին Նորավանքում: Բայց քանի որ միայն Վերին Նորավանքի ու նրա առաջնորդի անունն է տալիս, հավանական է, որ հենց այստեղ է վարդապետական ձեռնադրություն ստացել: Այս հիշատակարանից հետո Կյուրիոնի անվանն այլևս չենք հանդիպում:

Վերին Նորավանքից հայտնի հաջորդ մի քանի ձեռագրերը ժեղարից են: Համառոտակի թվարկենք.

1456 թ. երեց Մաթեոս գրիչը Տոմական է ընդօրինակել «ի Վերի Նորավան» (Մատենադարան, թիվ 993): Մեծ տոհմի զավակ էր Մաթեոսը, հիշում է հորը՝ «ըզմեծն Սուլդան», հորեղբորը՝ «զհկիթ աղայն», մորը՝ «զպարոն Թուխթեմի», որոնց անունների հիշատակման ձևից երևում է գրչի պատկանելությունը բարձր դասին: Բացի այդ, նա հիշատակում է իր հոգևոր եղբայրներին՝ Իգմատիոս վանականին և «քանիքուն փիլիսոփա և անհաս նկարող» Եսայուն (ժեղարի հիշատակարաններ, մասն A, Երևան, 1958, էջ 65): 1473 թ. Մաթեոսը «ութումամետայ գոլով» մի Գանձարան է ընդօրինակել Եղեգիսում՝ «Գրեցաւ գիրքս յԵղեգիս... ի վայելումն հարազատացն իմ վանականաց կրօնատրաց՝ Իգմատիոսին, Եսայուն Նաղաշի...» (ժե. A, 347):

1470 թ. Օհաննես քահանան հիշատակարան է գրել «ի վանս որ կոչի Վերի Նորավան», նշում է «Մաշտոցի» գրիչ Հովհաննեսին, որը գրել է «ի վանս որ Մեղուս կոչի, ընդ հովանեաւ Լուսոյ Մայր Սուրբ Աստուածածնիս, առաջնորդութեան տեսոն Արիստակէսի» (ժե. A, 64-66):

1476 թ. Պողոս վարդապետն իր ընդօրինակած Ավետարանում հետևյալ տեղեկաշատ հիշատակարանն է թողել. «Եղև գրչագրութիւն սորայ ի գաւառիս Վայոց ձոր, որ է Եղեգեաց, սուրբ եւ ի հռչակաւոր մեծատառնիս Վերի Նորավանս կոչեցեալ... որ ճշմարիտ հար եւ մեան է վերին Երուսաղէմին, ընդ հովանեաւ Սուրբ Սիովնի, որ մայր ամենայն եկեղեցեաց եւ Լուսոյ Մօր Սուրբ Աստուածածնիս, եւ սուրբ ճշանացս, բազմահոյլ եւ բազմաժողով եւ սուրբ վարդապետաց մահատակաց Դաւիթ եւ Առաքալ...» (ժե. A, 399): Վերջին հատվածը համեմատելի է 1302 թ. հիշատակարանի «առ վարդապետն Դաւիթ եւ Արքայ» ձևակերպումին (որոնց մոտ էր եկել Հովհաննես Օրբելը): Արդյո՞ք Դավթի գործընկերը, ում անունն այլ աղբյուրներում չի հանդիպում, այս հիշատակարաններից մեկում չի շփոթված, մանավանդ, որ «Արքան» հոգևորականների շրջանում եզակի անուն է: Կամ եթե Առաքելն ու Արքան նույն մարդն է, արդյո՞ք երկրորդ անունը վարդապետի մականունը չէ: Արքա անվան «Արքայ» ձևն է պահպանվել Աշտարակի 1280 թվականի մի արձանագրության մեջ (Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, Երևան, 1998, էջ 181):

Պողոս վարդապետը հիշատակարանի շարունակության մեջ նշում է, որ գրել է «Առ ոտս քաջ եւ արի ռաբունապետիս Դաւիթ վերակոչելոյ՝ խիստ ճգնազգեստ եւ առաքինի Մ (100) – ամեա ճգնելով, եւ ուսուցին իմոյ եւ հոգեւոր զիս անարժանս վերստին ծնաւորի Սարգիս արի եւ քաջ ռաբունապետին նայ եւ առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ

քաղում հոգաբարձութեամբ խնամող է վանիցս Շատիկ միայնակեցի» (ԺԵ, Բ, 399): Փաստորեն վերին Նորավանքի առաջնորդը եղել է նաև Շատիկ վանքի հոգաբարձուն:

1484 թ. Գրիգոր արքեպան Հովհաննես արքեպիսկոպոստով պատվերով Ավետարան է ընդօրինակել «ի երկնահամզե տ և մեծահոյակ սուրբ ուխտիս վերի Նորավանս» (ԺԵ դարի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 57):

1490 թ. Աքրահամ գրիչը Ամանիա արքեպիսկոպոստով ընդօրինակել է Շարակնոց. «ի վանս որ կոչի վերի Նորավանս, ի սուրբ մեծաստանիս, ի դուրս Սուրբ Սիովնիս և Սուրբ Աստուածածնիս, և Սուրբ Գրիգորիս և այլ սրբութեանց... և դամբարանաց սուրբ վարժապետաց... և յարհնպիսկոպոստութեան մերոյս մահանգի տէր եղիշէի՝ յազգէ Բուրթլւանց...» (ԺԵ, Գ, 147):

1495 թ. Գրիգոր արքեպան «աստուածաբան և քաջ ռաբունապետ» Աքրահամի պատվերով Ավետարան է ընդօրինակել (Մատենադարան, թիվ 5303) «ի երկրիս վայայ ձորոյ, ի գաւառս Եղեգիս և սուրբ ուխտիս որ կոչի վերի Նորավանս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Սիովնիս և Սուրբ Աստուածածնիս...» (ԺԵ, Գ, 214):

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՆՇՈՒՄ ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ժամանակին Գլաձորն ու վերին Նորավանքը գրեթե համագոր ուսումնական կենտրոններ են եղել, քայք Աղքերց վանք Գլաձորը շատ շուտ է հեռացել պատմական ասպարեզից: Ըիշտ է, համալսարանի գոյությունը շարունակվել է (Հերմոն, Որոտնավանք, Տաթև), սակայն բուն վանքը անջջացել է և Եսայի Նչեցուց հետո, փաստորեն, այլևս չի հիշատակվում: Այլ է վերին Նորավանքի պարագան, ուր, ինչպես տեսանք, քազմաթիվ մատյաններ են գրվել նաև ավելի ուշ շրջանում: Սակայն վերին Նորավանքն էլ տեղորոշման հարցում առայժմ Աղքերց վանքի քախտակիցն է: Այդ հարցը կարող է լուծվել վայոց ձորի համեմատաբար քիչ հետազոտված վանքերի հետազա ուսումնասիրությամբ:

Իսկ մինչ այդ, վկայաբերենք Մոմիկի մի արժեքավոր հիշատակարանի պարունակած տեղեկությունները, որոնք գուցե օգտակար լինեն վերին Նորավանքը որոնող մասնագետներին:

1331 թ. հիշատակարանում Մոմիկը պատմում է, որ Հովհաննես Օրբելու պատվերով եպիսկոպոսանիստ Նորավանքում՝ «ի հրեշտակերամ մեծաստանիս Նորավանից, ի դամբարանի մեծ և պատուաւոր իշխանացն Սմբատայ և Տարսայիճից», 1307 թ. սկսել է մի

Ավետարանի գրչություն, քայց չի կարողացել ավարտել տեսողության կորստի պատճառով: Գործն ավարտել են Մովսիկի գործընկերները՝ «Յոթանաս Գրիչ զթերին ելից. եւ Թորոս՝ զոսկեցկարսն»: Ձեռագիրը գրվել է «յաղագս փրկութեան Ռուսոյ եւ մարմնոյ եւ յարեւշատութիւն եւ պահպանութիւն մեծ եւ քաջագար իշխանաց իշխանին Բիւրթելիին»: Մովսիկի Ռիշատակարանում փառաբանվում են նաև Բուրթելի կիցը՝ «արքայաշուք ղշխոյափառն» Վախախը, որդիներ Բեշքեցն ու Իվանեն: Որոշ ժամանակ անց Մովսիկի տեսողությունը վերականգնվում է, և նոր եպիսկոպոս Ստեփանոս Տառսայիճը նրան հանձնարարում է գրել ձեռագրի Ռիշատակարանը, միաժամանակ՝ մատչանը կազմել է տալիս: Հենց կազմելու վայրի մասին Ռիշատակության մեջ է, որ նշվում է «մյուս» Նորավանքը, միաժամանակ հայտնվում է այստեղ Բուրթելի կառուցած նորաշեն եկեղեցու մասին: Մովսիկը գրում է. «Յուսովն որ առ Յիսուս զկնի սակաւ ամաց լոյս աչաց իմոց դարձաւ առ իս ի թուիս 22 (1331), եւ զիշատակարանս արարի եւ գրեցի հրամանաւ տէր Տառսայիճին մականուն, տէր Ստեփանոսի որդւոյ Զաւալիին: Որ հրամանաւ եւ արդեամբք մեծ պարոմին Բիւրթելիին յայսմ ամի զարդարեաց զԱւետարանս ոսկով եւ արծաթով ի մայրաքաղաքիս յեղեգիս՝ ի Նորավանս, զոր իւրով ի նոր շինեալ եկեղեցի կատարեաց՝ յանուն սրբոյնոյ Աստուածածնին եւ սրբոյն Նիկողայոսի եւ Քրիստափորոյ սրբոյ» (Հ. Բիւրտեան, Դարձեալ Թորոս Տարոնացի, «Հազմավէպ», 1947, 9-10, էջ 216-217):

Այստեղ Ռիշված Նորավանքը երբեմն նույնացվել է եպիսկոպոսանիստ Նորավանքի, իսկ Ս. Աստվածածինը՝ Բուրթելաշեն դամբարան եկեղեցու հետ, որն ընդունելի չէ, թեկուզ միայն այն պատճառով, որ այդ վանքը շատ հեռու է Եղեգիսից (Բուրթելաշենը կառուցվել է 1339-ին և այլն): Մովսիկը գտնվում էր եպիսկոպոսանիստ Նորավանքում, այստեղ էլ գրել է Ռիշատակարանը, իսկ ձեռագիրը ոսկով և արծաթով զարդարվել, այսինքն՝ կազմվել է այլ տեղում՝ «ի մայրաքաղաքիս յեղեգիս՝ ի Նորավանս»: Այստեղ կարող է երկու ենթադրություն լինել. կա՛մ խոսքը վերին Նորավանքի մասին է, կա՛մ Մովսիկը «Նորավանք» ասելով նկատի ունի նոր կառուցված վանք: Բայց առաջին տարբերակն ավելի հավանական է թվում, որովհետև, ինչպես ստորև կտեսնենք, այլ աղբյուրների վկայություններ ևս հավաստում են վերին Նորավանքի՝ Եղեգիս քաղաքին շատ մոտ գտնվելը: Բացի այդ, ձեռագիրը կազմելու չէին ուղարկի նորաշեն մի եկեղեցի, այլ այնպիսի տեղ, ուր կար մասնագիտացած գրչատուն: Ինչ վերաբերում է «Վերին» բառի բացակայությանը, ապա, ինչպես տեսանք, Մովսիկի ավագ ժամանակակիցը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը, վանքը կոչում է «մյուս» Նորավանք:

Շատ կարևոր է Եղեգիսի Նորավանքում, Բուրթլիի Քանձնարարությանը, Ստեփանոս Տարսայիճի 1331-ին ավարտած նորաշեն եկեղեցու մասին վկայությունը: Մեր կարծիքով այն կարող է նույնանալ, այսպես կոչված, «Զորաց» տաճարի հետ: Այն գտնվում է Եղեգիսի հյուսիսարևելյան ծայրամասում, քարձրադիր ու գեղատեսիլ վայրում, Ս. Աստվածածին անունը է կրում և արևելյան պատին ունի երեք արձանագրություն: Կենտրոնական լուսամուտի շուրջ գրված է. «Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս աւօգէ Բիրթելից, Բէշքէից եւ Իվանէի» (*Դիվան հայ վիմագրության, էջ 108*): Պատի խորշերի կամարաձև կիսաշրջաններին ևս արձանագրություններ կան: Մեկում ասվում է՝ «Ես Տէր Ստեփանոս, որդի Զալալից, թոռն մեծի Տարսայիճից հիմնարկեալ շինեցի եկեղեցիս յանուն սրբուհոյ Աստուածածնայ...», մյուս արձանագրությունը հողմահարված է, ընթեռնելի է միայն այսքանը՝ «...յիշատակի եւ նվիրանի ուղերձ մեծ Էլիկումի, Բիրթել անուն քաջ...» (*Դիվան հայ վիմագրության, էջ 108*): Վիմագրական այս տվյալները միանգամայն համահունչ են Մոմիկի հիշատակարանի տեղեկություններին, ուստի կարող ենք ասել, որ հիշատակագրի խոսքը հենց այս եկեղեցու մասին է: Ինչ վերաբերում է եկեղեցու անվանը, ապա Մոմիկի ճշածը՝ «եկեղեցի կատարեաց՝ յանուն սրբուհոյ Աստուածածնին եւ սրբոյն Նիկողայոսի եւ Քրիստափորոյ սրբոյ», ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է եռախորան այս եկեղեցու խորաններին. Կենտրոնականն ու գլխավորը կոչվել է Ս. Աստվածածին, իսկ կողայինները՝ Ս. Նիկողայոս և Ս. Քրիստափոր: Եկեղեցիների խորանների առանձին անուն ունենալը սովորական երևույթ է եղել, իսկ որ Բուրթլիի միջոցով Ստեփանոս Տարսայիճի կառուցածը հենց մեկ եկեղեցի էր, երևում է նույն հիշատակարանից՝ «ի նոր շինեալ եկեղեցի կատարեաց»:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ Մոմիկի ճշած Նորավանքը Եղեգիսի ծայրամասում գտնվող «Զորաց» եկեղեցու մոտերքում է, ուր և 1331 թ. շքեղորեն կազմվել է նրա սկսած, Հովհաննես գրչի ու Թորոս Տարոնացու ավարտած ձեռագիրը: Կազմարարության տեղի ընտրությունը պատահական չէր, քարձրարվեստ, ոսկեգօծ կազմեր պատրաստվում էին խոշոր գրչատներում, իսկ վերին Նորավանքի գրչատունը հենց այդպիսին էր:

Վերին Նորավանքի ու Եղեգիսի մերձավորությունը է ակնարկվում Մաթեոս գրչի վերը ճշված 1456 և 1473 թթ. հիշատակարաններում, ինչպես և 1658 թ. մի հիշատակարանում, ուր ասվում է, որ ձեռագիրը նորոգվել է «ի յերկիրս Վայո ձորոյ, ի գեղաքաղաքիս յԵղեգիս, ի նահանգիս Շատիկոյ, Նորավանից սուրբ անապատիս» (*Վ. Հակոբյան, ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, Երևան, 1984, էջ 819*):

Վերին Նորավանքը բարձրաճախաց ու գեղեցիկ դիրք է ունեցել, ինչպես կարելի է ենթադրել Պողոս վարդապետի 1476 թ. Ռիշատակարանի քննության միջոցով՝ «Վերին Նորավան... որ ճշմարիտ հար եւ մահն է վերին Երուսաղէմին»:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՆԻՍՏ ՆՈՐԱՎԱՆՔԸ ՆԱԵՎ «ՃԳՆՈՂԱԿԱՆ ՀԱՐԿ»

Նորավանքը, որպես եպիսկոպոսանիստ կենտրոն, ամկասկած ունեցել է հարուստ մատենադարան, դիվան, գրչատուն: Վանքի առաջնորդներից շատերը գիտական ու մշակութային հակումներ ունեցող, հաճախ՝ ժամանակի ամենաուսյալ մարդիկ էին, ինչպես, օրինակ, Ստեփանոս Օրբելյանը և նրան հաջորդած՝ Գլաձորի շրջանավարտներ Հովհաննես Օրբելն ու Ստեփանոս Տարսայիճը: Սակայն Նորավանքում գրված և մեր օրերը հասած ձեռագրերը փոքրաթիվ են (հայտնի են Նորավանքում գրված ստույգ տեղորոշված երեք ձեռագրեր՝ Մովսիկի ընդօրինակած 1292 թ. Ավետարանը, Մատենադարան, թիվ 2848, նույն գրչի սկսած 1307 թ. Ավետարանը, որ հետո կազմվել է Վերին Նորավանքում, և 1451 թ. ընդօրինակված մի «Մաշտոց», Մատենադարան, թիվ 6950): Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, Նորավանքի եպիսկոպոսարանն այն առանձնահատկությունն ուներ, որ ամփոփված էր ընդգրկում էր ևս երկու վանքեր, Արատեսը՝ որպես ամսառային մատավայր՝ «Մատագախ», և Վերին Նորավանքը՝ որտեղ եղել է Նորավանքի եպիսկոպոսարանի դպրոցն ու գրչատունը:

Այնուամենայնիվ, քացի եկեղեցական վարչական կենտրոն լինելուց, Նորավանքին ման մեկ այլ դեր էր վերապահված:

1414-ին Գրիգոր կրոնավորը Գրիգոր Տաթևացու Հարցմանց գրքի ընդօրինակությունը սկսել է Հերմոնի վանքում, որոշ ժամանակ եղել Նորավանքում, ապա գործն ավարտել Եղվարդում. «եղել սկիզբն... ի վանս Հերմոնի, առ ռոս մեծ ռարունոյն Յովաննէս Բռետորի եւ միշայմուխ եղեալ ի ճգնողական յարկին Նորայվանս եւ աւարտ գրութեան սորա ի... յԵղիվարդ» (Լ. Խաչիկյան, *ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի Ռիշատակարաններ*, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 163): Հետաքրքիր է, որ Նորավանքն այստեղ անվանվում է «ճգնողական հարկ»: 1486 թ. Վերին Նորավանքի գրիչ Մաթեոսի որդիներ Իգնատիոսն ու Ստեփանոսը իրենց հոր Գանձարանը նվիրել են Եղիշե արքեպիսկոպոսին՝ այն Նորավանքում պահելու համար: Հիշատակարանում գրում են. «տուաք զմեր հօր՝ տէր Մատթէոսի ձեռագրած Գանձատետրս ի ձեռն տէր Եղիշայ արհիեպիսկոպոսին, որ դնէ ի սուրբ ուխտն ի Նորավանս, անջիմջ յիշատակ մեզ... եւ մա խոստացաւ

ի ձեռն խարազն ճգնաւոր միաբանացն, որ ժողովին ի սուրբ ուխտն եւ զմեզ ի ժամ աղօթիցն յիշեն եւ «Աստուած ողորմի» ասեն եւ պատարագեն...», ըշվում է նաև Ավագ Սուրբ Նշանը՝ կասկած չթողնելով, որ խոսքը եպիսկոպոսանիստ Նորավանքի մասին է (ԺԵ, Գ, 85): Այս երկու հիշատակարաններում էլ ակնարկվում է Նորավանքի միաբանության խստակրոն վանական ճգնակեցությունը: Այստեղ հարկ է նաև հիշել, որ Նորավանքը ճգնակյացների թնակավայր է եղել եպիսկոպոսանիստ դառնալուց շատ ավելի վաղ ժամանակ: Դեռևս ԺԱ դարում Վահանավանքից այստեղ եկած Հովհաննես եպիսկոպոսն իր շուրջն է հավաքում «կրոնավոր ու ճգնակյաց» հոգևորականներ, ինքն էլ «ապրում էր մեծ ճգնություններով» (Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 288-289): Վանական այս ավանդույթները, ինչպես տեսնում ենք, Նորավանքում հարատևել են:

Վանքը նաև Օրբելյանների տոհմի գերեզմաններն ամփոփող վայր էր, ուր եկեղեցիները շարունակաբար պիտի Ս. Պատարագ մատուցեին բարձրատոհմիկ հանգուցյալների հոգու փրկության համար: Պատահական չէ, որ հիշատակարաններում ու վիմագրերում վանքը, «փառաբանակ, հոյակապ, հոչակավոր» անվանվելու հետ մեկտեղ, կոչվում է նաև «դամբարան մեծ իշխանաց»: Հիրավի, Նորավանքի չորս եկեղեցիներից երկուսը եկեղեցի-դամբարաններ են (այդօրինակ դեր ունի նաև գավիթը): Տեղի միաբանները պարտավոր էին քարեխղճորեն կատարել սահմանված Պատարագներն ու այս կամ այն հանգուցյալի հոգեհանգստի ծեսը, ինչպես վիմագրերից մեկում Տարսայիճի կին Մինա խաթունն է պահանջում՝ «...հանդեսի արհմեսցեն զշիրիմս» (Դիվան հայ վիմագրության, էջ 238):

Վանքի վիմագրերը, կատարված քաղմաթիվ նվիրատվությունները վկայում են, որ այն մեծ ուխտավայր է եղել, ընդ որում եկել են թե՛ ունևորներ, թե՛ հասարակ մարդիկ ու կարոտյալներ, որոնց համար հատուկ հոգատարություն է ցուցաբերել Ստեփանոս Օրբելյանին նախորդած Սարգիս Բ եպիսկոպոսը: Նա Նորավանքի մոտ հյուրատուն է կառուցել («շինեցի զհիրատունս»), խոշոր նվիրատվություններ հատկացրել, որպեսզի «մուտքն (եկամուտը) ի հիւրերին պէտքն անցուցանեն, որ ատարքն եւ կարատեսալքն ուտեն, պարոնացն եւ երախտաւորացն աղաւթք եւ «Աստուած ողորմեա» ասեն» (Դիվան հայ վիմագրության, էջ 246):

Փաստորեն Նորավանքի միաբաններն ապրել են ավելի շատ ճգնավորական, աղոթական կենցաղով, միաժամանակ ապահովել Օրբելյան քաղմաթիվ իշխանագույնների դամբարանների, նաև առաջնորդների ու մետրոպոլիտների հիշատակին նվիրված ծիսական արարողակարգը: Թերևս Նորավանքի միաբանների այսօրինակ զբաղվածությունն է նաև պատճառ դարձել, որ եպիսկոպոսարանը,

որպես դպրոց և գրչատուն, հովանավորել է մեկ այլ վանական կենտրոն՝ Վերին Նորավանքը:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ Օրբելյանների միտրոպոլիտական իշխանության շրջանում Նորավանքի գլխավորությամբ ստեղծվել է եպիսկոպոսարանի ինքնատիպ եռավանք համակարգ: Բնակլիմայական նկատառումներով Արատեսի բարձրադիր վանքը դարձել է միտրոպոլիտների ամառային նստավայր, իսկ կրթամշակութային նպատակների համար օգտագործվել ու հովանավորվել է Օրբելյան իշխանների նստավայր Եղեգիսի մոտ գտնվող Վերին Նորավանքն իր դպրոցով ու գրչատնով: Վերջինիս գործունեությունը ձգվում է մինչև ԺԷ դար:

